

NISBAT KATEGORIYASINING PRAGMATIK TADQIQI: MASALANING QO'YILISHI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i06.009>

Azamat Mehmonaliyevich Toshpo'latov
azamatjonqdpi@gmail.com
Qo'qon davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada nisbat kategoriyasi shakllarining pragmatik aspektini o'rganish zaruriyati tahlil qilingan. Bu borada qarashlar tanqidiy o'rganilgan. Nisbat pragmatikasini o'rganishga doir muallif konsepsiyasi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: nisbat, kategoriya, pragmatika, semantika, nutqiy amaliyot

PRAGMATIC RESEARCH OF THE RELATIVE CATEGORY: STATEMENT OF THE PROBLEM

Azamat Mehmonaliyevich Toshpulatov
azamatjonqdpi@gmail.com
Kokand State University

Abstract: In this article studying necessity of pragmatic aspect of ratio category forms is analyzed. The views relating to this matter are critically studied. The author conception concerning studying of ratio pragmatics is narrated.

Keywords: ratio, category, pragmatics, semantics, speech act

Tilning pragmatik tavsifida uning tipologik tasnifi o'z aksini topishi shak-shubhasiz. Xususan, o'zbek tili agglyutativ tillar sirasiga kirar ekan, unda aynan morfologik vositalarning har qanday vazifa o'tashda, masalan, pragmatik tus ifodalashda yetakchi bo'lishi ham shak-shubhasiz. Ammo bu pragmatik tus faol ifodalansa-da, morfologik birliklar tabiatidan kelib chiqib, ularni tahlil qilish leksik va analitik shakllar tavsifiga nisbatan ancha murakkabdir. Turkiy tillarda morfologik kategoriyalar yuqori darajada shakllangan yopiq tizimlar sifatiga ega [qarang: 7,7-8]. Bu esa ularni tadqiq etishda muayyan qiyinchiliklar va muayyan yengilliklar beradi. Qiyinchilik shundaki, morfologik kategoriyalar agglyutativ tillarda shu tilga xos bo'lgan har qanday immanent jihatlarni jamlaydi. Bu esa ular mohiyatining bag'oyat ko'pqirrali bo'lishiga olib keladi. Yengilligi shundaki, bir kategoriya misolida ochilgan xususiyatlar shu tipdagi xususiyatlar boshqa morfologik kategoriyalarda ham aks etishini taqazo qiladi.

Morfologik kategoriyalar tizimida alohida o'rin tutuvchi nisbat kategoriyasi tadqiqi boshqa kategoriyalar tadqiqi uchun ham qimmatli material berishi shubhasiz. Chunki aynan nisbat mohiyatida grammatik va lug'aviy jihatlar chambarchas bog'langan deb hisoblaniladi. Shu bilan birga aynan qaysi jihatlar grammatik, aynan qaysi jihatlar lug'aviyligi borasidagi bahs-munozaralar oxiriga yetgan deyish qiyin [qarang: 7,82-83]. Aynan nisbat so'zshakl hosil qilishda boshqa morfologik kategoriyalar bilan umumiy xususiyatlarga ega bo'lish bilan birga, boshqa hech bir morfologik kategoriyada uchramaydigan alohida xususiyatga ham ega: nisbat shakllari bir asosga bir necha marta qo'shila oladiki, bunday favqulodda holatning qanday asoslari borligi ham hali o'z tadqiqida maqbul yechimga ega emas. Nisbat tabiatidagi bu va boshqa jihatlar tadqiqi uning pragmatik tavsifi uchun muayyan ahamiyatga ega. Pragmatik tadqiqotlar grammatik tadqiqotlar natijalariga asoslangandagina ilmiy bo'ladi. Nisbat kategoriyasi pragmatikasi tadqiqiga o'tishdan oldin ushbu kategoriyaning mohiyati, morfologik tizimdagi o'rni borasida qarashlar bilan qisman tanishib chiqsak.

Nisbat kategoriyasi borasida salmoqli tadqiqotlar olib borilgan. Biroq kategoriya tavsifi borasida qarashlar xilma-xilligicha qolib kelmoqda. O'zbek an'anaviy-nazariy tilshunosligi uchun asos bo'lgan rus klassik tilshunosligida nisbat borasida tadqiqot olib borgan M.V.Lomonosovdan V.V.Vinogradovgacha bo'lgan katta avlod nisbat kategoriyasi a'zolari tasnifida ham, tavsifida ham g'oyat xilma xil qarashlar taqdim etadilar: nisbat a'zolari 3-6 ta bo'lib, ular quyidagi semantikaga ega:

1. Nisbat harakatning sub'ektga munosabatini ko'rsatadi.
2. Nisbat harakatning ob'ektga munosabatini ko'rsatadi.
3. Nisbat harakatning ob'ekt va sub'ektga munosabatini ko'rsatadi.

Shuningdek,

1. Nisbat lug'aviy kategoriya (so'z yasovchi).
2. Nisbat morfologik kategoriya.
3. Nisbat sintaktik kategoriya [qarang: 2,495-510; 10,39-49; 13,125-135].

Albatta, bular mavjud qarashlarning oxiriga yetgan sirasi emas. Xususan, so'z va so'zshaklga o'ziga xos munosabat bildirgan ("...so'zning ko'pma'noliligi yolg'on tushuncha: qaerda ikkita ma'no bo'lsa, u yerda ikkita so'z bor" [10,39]) A.Potebnya fe'lining turlicha nisbatda turgan har bir shakli alohida so'z deb hisoblaydi. U yuqorida jamlab ko'rsatilgan nisbatga berilgan tavsiflarning barchasidan farqli ta'rifni tavsiya etgan. Nisbat "sub'ektning ob'ektga munosabatidir... Bu yerga ob'ektning yo'qligi ham kiradi. Bu hol faqat sub'ekt mavjudligi orqaligina mumkin bo'ladi" [10,201]. Ko'rinadiki, u nisbat semantikasidan harakat ma'nosini chiqaradi. Albatta, bu olim nisbat fe'lga xos kategoriya ekanligini rad etadi degani emas. Ammo fe'lining nisbat bilan o'zgarishi fe'lni o'zgartirish uchun emas, ob'ekt va sub'ekt munosabatini o'zgartirish uchundir. Bu o'rinda A.Potebnya nisbatning grammatik mohiyatidan ko'ra

pragmatik reallashuviga ko'proq e'tibor qaratgani ko'rinadi. Grammatik kategoriya mohiyatiga bu xil yondashuvda A.Potebnya yolg'iz emas. Mashhur "Til tarixi prinsiplari" asari muallifi G.Paulga ko'ra: "Har qanday grammatik kategoriya psixologik kategoriya asosida yuzaga keladi" [8,315]. Nisbat ham, uningcha, psixologik va grammatik ega orasidagi turlicha munosabatlarni aks ettirish vazifasini bajaradi. G.Paul, ko'rinadiki, nisbat mohiyatida aks etib turgan psixologik-pragmatik jihatlarni to'g'ri ilg'ab yetgan. Ammo nafaqat nisbat, balki umuman har qanday morfologik kategoriya amalida pragmatik aspektlar til birligi bilan emas, psixologik kategoriyalar bilan bog'liq degan xulosaga kelgan, chunki unga ko'ra: "Grammatik kategoriya qaysidir ma'noda psixologik kategoriyaning qotib qolgan shaklidir; u turg'un an'ana bilan bog'liq. Psixologik kategoriya esa individual hissiyotlarga bog'liq ravishda doim yangicha ko'rinish kasb etuvchi, tirik va ozod nimadir bo'lib qolaveradi"[8,315]. Uningcha grammatik kategoriyalarning "tug'ilishi" psixologik jarayonlar bilan bog'liq. Mavjud grammatik kategoriyalar doirasiga sig'may qolgan psixologik jihatlar yangi grammatik kategoriyalar paydo bo'lishiga olib keladi[8,315]. Zamonaviy jahon tilshunosligida, jumladan, rus tilshunosligida grammatik kategoriyalar, xususan, nisbat tabiatidagi pragmatik jihatlar tadqiqiga doir ko'plab tadqiqotlar yuzaga keldi. Nisbat shakllarining nutqda tanlanishi aynan pragmatik momentlardan kelib chiqishiga doir qarashlar shakllandi[12;9]. Ammo konkret tahlillar doirasida eng zamonaviy tadqiqotlar ham nisbat semantikasida harakat - ob'ekt - sub'ekt uchligi munosabatlaridan chiqib ketolmaydilar va nisbatga berilgan ta'riflar nafaqat uning pragmatik tabiati, balki grammatik tabiatini ham to'liq tavsiflab bera olmasligini qayd etishni kanda qilmaydilar[Masalan, qarang: 12].

O'zbek tilshunosligida nisbatning o'rganilishiga nazar tashlasak, xuddi yuqoridagidagi kabi manzarani ko'ramiz. Nisbat kategoriyasi genezisi va taraqqiyoti hamda sinxron holatiga doir juda ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Nisbat mohiyatini belgilashda yuqorida ko'rib o'tilgan jahon tilshunoslari qarashlariga ergashish tendensiyasi yetakchilik qiladi. Shu bilan birga nisbat mohiyatiga qarashlari bilan ancha ilgari ketgan, o'zbek tili xususiyatlarini hisobga olgan holda ushbu kategoriya mohiyatiga ancha chuqur kirib borgan tadqiqotlar ham uchraydi. Xususan, M.A'lamova nisbat semantikasiga doir sub'ekt, ob'ekt, omil va predikatning 12 xil munosabatlardan iborat tizimini taklif etadi hamda nisbatning qavatlanib qo'llanishida har bir nisbat qo'shimchasining o'ziga xos grammatik vazifa bajarishiga doir fikr aytadi(odatda so'zning nisbat shakllaridan faqat oxirgisi hisobga olinishi qayd etiladi va qatordagi boshqa nisbat shakllari e'tibordan chetda qoladi), shu munosabat bilan odatda farqlanmay ishlatib kelingan nisbat va daraja atamalarini farqlaydi[1,18-21].

SH.Shahobiddinova ham o'z tadqiqotlarida nisbat shakllari qo'llanishidagi bu o'ziga xoslikka e'tibor berib, ushbu holatni nisbat shakllarida boshqa morfologik kategoriyalar a'zolariga nisbatan kuchli bo'lgan lug'aviylashuv bilan bog'laydi:

“O‘zbek tili uchun odatiy bo‘lmagan bunday hol (ko‘rsatkichlarning ko‘pligi, shuningdek, qavatlanib qo‘llanishi)ga sabab sifatida umuman nisbat uchun xarakterli bo‘lgan lug‘viylashuv imkoniyatining orttirma nisbatda yanada kuchliligi natijasida lug‘aviy jihat kuchaya boshlagan ko‘rsatkich ustiga grammatik jihat ustunligini oshirish uchun yana bir orttirma daraja ko‘rsatkichi qo‘shilishini ko‘rsatish mumkin. Masalan, tarixan *qay+t+ar*, sinxron *ishla+t+tir* kabi” [16,111].

Umuman aytganda, o‘zbek tilshunosligida bugungacha olib borilgan tadqiqotlarda nisbatning grammatik tabiatiga doir qarashlarning g‘oyat xilma-xil tizimi yaratilgan, biroq bu borada yagona yechimga kelinmagan. Shuningdek, o‘zbek tili morfologik tizimida alohida o‘rin tutuvchi ushbu kategoriyaning amali borasida deyarli tadqiqotlar olib borilmagan. Bizningcha, har qanday til birligining tilda mavjudligi uning amaliyot uchun zaruriyati bilan chambarchas bog‘liq. Tilga “o‘zida va o‘zi uchun ” sistema sifatida ta’rif bergan strukturalizm namoyandalari ham tilning sistemaviy manzarasi har bir til tashuvchisi uchun individual ekanligini ta’kidlagan[11]. Albatta, bu individuallikni ibtidoiy tushunmaslik lozim. Til deb atalmish mukammal tizim millat ongida yashaydi(balki, ongini tashkillaydi). Millat ongi va millat vakili ongining munosabati taqozolar tizimini tashkil etadi.

Bugungi fanimizda nisbat kategoriya­si­ning pragmatika ifodasi bo‘lgan uslubshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganilishi juda sust darajada. Bu sohada shundoq ham ko‘p bo‘lmagan adabiyotlarning ayrimlarida bu yirik kategoriya umuman nazardan chetda qolgan bo‘lsa[18], ayrimlarida juda kichik ma’lumotlar beriladi[19,55-58]. Jahon tilshunosligining keyingi bir necha o‘n yilliklarda yetakchi bo‘lgan pragmatik yo‘nalishida maxsus bu kategoriya bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmadi.

Bizningcha, nisbat kategoriya­si­ni pragmatik tahlil qilish zaruriyati quyidagilar bilan asoslanadi:

1. Ushbu kategoriyaning pragmatik tavsifi yaratilmagan.
2. Nisbat nafaqat o‘zbek tili, balki jahon tillarining barchasida ham eng ko‘p sonli bo‘lgan so‘z turkumlaridan fe’lni tasniflovchi kategoriyadir. Fe’lning nutqda eng faol so‘z turkumi ekanligidan kelib chiqib, nutq xarakteristikasi - pragmatikasida nisbatning o‘rni katta ekanligi ko‘rinadi.
3. Nisbat turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tilida ham morfologik kategoriyalar ichida shakllarining miqdor jihatdan ko‘pligi, qo‘llanish jihatdan o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bunday kategoriya pragmatik tadqiqi boshqa morfologik kategoriyalar tadqiqi uchun katta material berishi shubhasiz.
4. Nisbat o‘zbek tili morfologik kategoriyalari sirasida so‘zshaklning nafaqat morfologik va sintaktik xarakteristikasini, balki lug‘aviy xarakteristikasini ham o‘zgartirishi bilan alohida o‘rin egallaydi. Nisbat o‘zi qo‘shilayotgan fe’l asos valentligini o‘zgartiradi, o‘timli-o‘timsizlik kabi lug‘aviy xarakteristikasini o‘zgartira

oladi. Shakl yasovchilar, soʻz oʻzgartiruvchilar, soʻz yasovchilar tizimida nisbat tizim aʼzolarining har biriga xos boʻlgan jihatlarga egaligi va bu jihatlarni oʻziga xos individuallashtirishi bilan ajralib turadi. Demak, ushbu kategoriya pragmatik tadqiqi umuman oʻzbek tili soʻz yasalishi va shakllanishi tizimi pragmatikasida ham alohida ahamiyatga ega.

Shu bilan birga nisbat kategoriyasining pragmatikasi tadqiqi ham murakkab kechishi shubhasiz. Buning bir nechta sabablari bor:

1.Koʻrib oʻtganimizdek, nisbat kategoriyasiga hamma uchun maʼqul tavsif berilmagan.

2.Nisbat bilan bogʻliq diateza, kazuallik, mediallik kabi tushunchalar tadqiqi talab darajasida emas.

3.Nafaqat nisbat, balki umuman morfologik kategoriyalar pragmatikasi borasidagi tadqiqotlar ham zamonaviy talablar darajasida olib borilmagan.

Ushbu kategoriya pragmatik tavsifini yaratishda koʻrsatib oʻtilgan muammolarning hal etilishi oʻzbek morfopragmatikasi taraqqiyotida alohida oʻrin tutishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aʼlamova M. Oʻzbek tilidagi feʼllarda nisbat kategoriyasi. - T.,1992.-144 b.
2. Vinogradov V.V. Russkiy yazik. - M.: Visshaya shkola,1986. - 640 s.
3. Meshaninov I.I. Glagol. - M.-L.: Izd. AN SSSR,1949. - 198 s.
4. Mirtojiev M. Nisbat kategoriyalari formantlari va ular semantikasi genezisi. Oʻtimlilik va orttirma nisbat kategoriyasi // Oʻzbek tili va adabiyoti. -1982. -N4.-B. 6-10.
5. Mirtojiev M. Nisbat kategoriyalari semantikasi va ular formantlari genezisi. oʻtimsizlik va oʻzlik nisbati // Oʻzbek tili va adabiyoti. -1983. -N2. -B. 11-13.
6. Neʼmatov H. Feʼl nisbatlarniing munosabati haqida // Oʻzbek tili va adabiyoti. -1970. -N3. -B. 37-39
7. Nigmatov X.G. Funktsionalnaya morfologiya tyurkoyazichnix pamyatnikov XI - XII vv. - T.: Fan, 1989. - 191 s.
8. Paul G. Prinsipi istorii yazika. - M.: Izdatelstvo Inostrannoy literaturi,1960. - 499 s.
9. Pestova N.V., Sumenkova Ye.M. Pragmaticheskaya napravlennost stradatel'nogo zaloga v politicheskoy kommunikatsii // Vestnik Yujno-Uralskogo goudarstvennogo universiteta. №25. 2009. - CyberLeninka.ru>article/n/pragmatic
10. Potebnya A.A. Iz zapisok po russkoy grammatike.t.1-2. - M.: Uchpedgiz, 1956. - 536 s.
11. Sossyur F.de. Kurs obshey lingvistiki(izvlecheniya) // www.slovesnik.ru

12. Sumenkova Ye.M. Prossess usvoeniya pragmatiki kategorii zaloga na zanyatiyax po prakticheskoy grammatike v yazqkovom vuze//Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. №1.2012. - Cyber Leninka. ru>article/n/pragmatic
13. Fortunatov F.F. Izbrannie trudi. t.2. - M.,1957. - 540 s.
- 14.Fozilov E. Fe'l daraja yasovchi affikslarining tarixi // O'zbek tili va adabiyoti. -1960. -N3. -B. 54-58.
15. Shaykevich A.YA.i dr. Vvedenie v yazikoznanie. - T.: O'qituvchi,1989. - 312 s.
16. Shahobiddinova SH. O'zbek tili morfologiyasi. - Andijon: Andijon nashriyotmatbaa MCHJ, 2012. - 151 b.
17. Shahobiddinova SH.H. Tatbiqiy tilshunoslik tezislari.// ADU.Ilmiy xabarnoma.2016.№3. - 78-81 b.
18. Shomaqsudov A. va boshq. O'zbek tili stilistikasi. - T.:O'qituvchi,1983. - 248 b.
19. Qilichev E. O'zbek tilining amaliy stilistikasi. - T.:O'qituvchi,1992. - 160 b.
20. G'ulomov A. Fe'l. - T.,1954. - 128 b.
21. Hakimov M. O'zbek pragmalinqvistikasi asoslari. -T.: Akademnashr.2013. - 116 b.
22. Hojiev A. Fe'l. -T.: Fan, 1973. -192 b.